

گزارشی از پایان نامه

گونه‌شناسی و تخریح صد روایت اول تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام

امیر حسین دهقان انارستانی^۱

چکیده

پایان نامه «گونه‌شناسی و تخریح صد روایت اول تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام» در راستای اعتبارسنجی روایات این تفسیر، نگارش یافته است. روش اعتبارسنجی در این پایان نامه بر خلاف بسیاری از تحقیقات صورت گرفته، بر اساس ایده کشف مشابهات و تشخیص منفردات است تا بر این اساس، روشی تعیین کننده پیرامون اعتبارسنجی یک منبع حدیثی ارائه شود. نویسنده در این تحقیق که به صد روایت اول منبع پیش گفته اختصاص دارد، پس از بخش کلیات و توضیح مفاهیم کلیدی، مشابهات لفظی و محتوایی محدوده مورد نظر را در تراث حدیثی شیعه و عامه مورد ارزیابی قرار داده است. دسته‌بندی منفردات، کیفیت نقل منابع واسطه، اعتبارسنجی منابع حاوی مشابهات با روش کتاب‌محور و ارائه نمونه آماری از دیگر ویژگی‌های این تحقیق است.

واژگان کلیدی

اعتبارسنجی منابع روایی، تخریح آثار شیعی، منفردات روایی، تفاسیر مأثور شیعه، علوم حدیث

درآمد

اعتبارسنجی منابع حدیثی که زمینه اعتبار و یا عدم اعتبار تراث روایی را فراهم می‌کند از گذشته تاکنون مورد توجه حدیث‌پژوهان بوده است. تحقیقات اعتبارسنجی به دو روش سندی و محتوایی قابل انجام است. تحقیقات سندی در چند دهه اخیر از جهت کمیّت بر دخالت محتوا پیشی گرفته است؛ گرچه بررسی محتوا به جهت تعیین اعتبار یک منبع حدیثی، همچنان از گزینه‌های مهم به شمار می‌آید.

۱. دانش آموخته سطح سه مرکز تخصصی علوم و معارف حدیث حوزه علمیه قم، (Amirnoot313.com@gmail.com)

منابع ضعیف و محلّ اختلاف نیز با همین دو روش می‌توانند مورد ارزیابی و اعتبارسنجی قرار گیرند؛ با این تفاوت که در این نوع از منابع روایی، مباحث سندی به نتایجی فارغ از مبانی نویسنده ختم نمی‌شود. در واقع در مباحث سندی، اعتبار یا عدم اعتبار یک منبع به مبانی اجتهادی نویسنده بستگی دارد؛ از این رو پراکندگی آرا ایجاد خواهد شد.

تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام نیز از جمله تراث روایی - تفسیری شیعه است که درباره صحت انتساب آن به امام یازدهم اختلاف نظر وجود دارد. عده‌ای از محدثان به برخی روایات آن اعتماد کرده‌اند و یا به صراحت، اعتبار کتاب و صحت انتساب آن به معصوم را پذیرفته‌اند. در مقابل، عده‌ای بر خلاف اینها عمل کرده‌اند.

اعتبارسنجی روایات تفسیر منسوب بر اساس تخریح و مشابه‌یابی روایت در سایر منابع، می‌تواند به کشف منفردات و میزان اعتبار مشابهات کمک کند.

هدف نگارنده، اثبات انتساب تفسیر مورد بحث به امام حسن عسکری علیه السلام نیست؛ بلکه اعتبارسنجی روایات بر اساس ملاک پیش‌گفته است. در تحقیق صورت‌گرفته با بهره‌گیری از دانش تخریح و روش مشابه‌یابی صد روایت اول، تفسیر مورد نظر، ارزیابی محتوایی می‌شود.

بر اساس نتایج این تحقیق، ۱۰۰ روایت ابتدایی تفسیر مورد بحث، دارای ۲۹۳ فراز است که ۱۷۳ فراز آن را منفردات تشکیل داده است. ۱۲۰ فراز، دارای مشابه می‌باشد که از این میان، ۳۰ فراز، مشابه لفظی و ۹۰ فراز، مشابه محتوایی دارد. ۱۲ مشابه لفظی تنها در منابع اهل سنت نقل شده و هیچ طریق شیعی ندارد. بقیه موارد یا به صورت مشترک در منابع فریقین آمده و یا به تنهایی در منابع شیعه نقل شده است. از بین ۱۸ فرازی که دارای مشابه لفظی در منابع شیعه هستند، نه فراز در دسته منابع معتبر یافته شده، پنج فراز در رتبه منابع متوسط و چهار فراز در دسته منابع ضعیف، یافته می‌شود. از مشابهات محتوایی، ۷۱ فراز در دسته «الف» و «ب» و ۱۹ فراز دیگر نیز در منابع گروه «ج» پیدا می‌شود.

این تحقیق از شیوه کتابخانه‌ای بهره برده و به توصیف و تحلیل داده‌ها پرداخته است. در نگاشته حاضر، گزارشی از این تحقیق که در قالب پایان‌نامه سطح سه حوزه بود، ارائه می‌شود.

الف) گزارش کلیات

پایان‌نامه یادشده با راهنمایی حجت الاسلام و المسلمین حیدر مسجدی و داوری استاد عباس محمودی در مرکز تخصصی حدیث و در تاریخ ۲۲ اردیبهشت ۱۴۰۳ دفاع و نمره ۱۹/۲۵ را اخذ کرد.

این تحقیق در پنج فصل و یازده گفتار تنظیم شده است. فصل اول به مفاهیم و کلیات، فصل دوم به بیان مشابهات، فصل سوم به تبیین منفردات، فصل چهارم به کیفیت نقل منابع واسطه و فصل پنجم به ارائه آماری از میزان تشابه متون تفسیر منسوب با سایر روایات به همراه اعتبارسنجی منابع حاوی مشابهات، اختصاص دارد.

این تحقیق با نتیجه‌گیری و کتابنامه به پایان می‌رسد و ۱۵۹ صفحه را در بر دارد.

ویژگی‌های این تحقیق به شرح زیر است:

- استفاده از روش تخریح روایات به جهت تعیین میزان اعتبار منابع روایی فارغ از مباحث سندی.
- تخریح روایات از منابع عامه علاوه بر منابع شیعه و مشابه‌یابی محتوایی علاوه بر مشابه‌یابی لفظی.
- دنبال کردن روایات در همه منابع حدیثی متقدم و متأخر شیعه.
- ارائه جداول و ستون‌های آماری به جهت تسهیل در مراجعه محققان.
- اعتبارسنجی منابع حاوی مشابهات در منابع عامه علاوه بر تراث حدیثی امامیه.
- فرازبندی روایات طولانی بر اساس ملاک جمله «یصحّ السکوت علیها» به جهت تسهیل امر تخریح

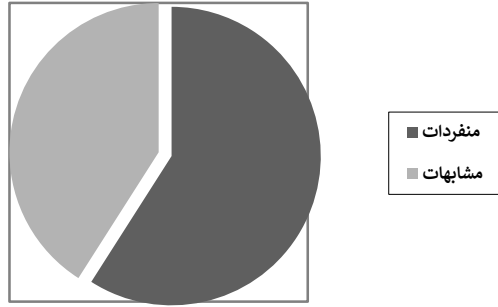
ب) گزارش ساختار و محتوا

نویسنده در این پایان‌نامه، پس از چکیده و مقدمه به ذکر فصولی پرداخته است. فصل اول به مفاهیم و کلیات اختصاص دارد که در گفتار مربوط به مفاهیم، تعریفی از اصطلاح روایات تفسیری و تخریح ارائه شده است. در گفتار دوم نیز کلیاتی مانند آشنایی با تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام و گونه‌شناسی روایات آن ارائه شده است.

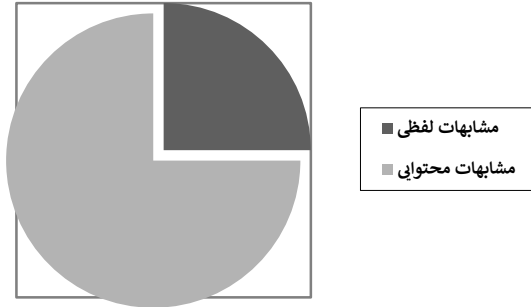
فصل دوم، به تبیین مشابهات تفسیر مذکور اختصاص دارد. در این فصل، دو گفتار وجود دارد که گفتار اول به بیان مشابهات لفظی در منابع شیعه، اهل سنت و عبارات مشترک بین فریقین اختصاص دارد. نگارنده در گفتار دوم به بیان مشابهات محتوایی که بخش عمده مشابهات را در بر می‌گیرد، پرداخته است.

نمودارهای زیر نشان‌دهنده نتایج این پژوهش است:

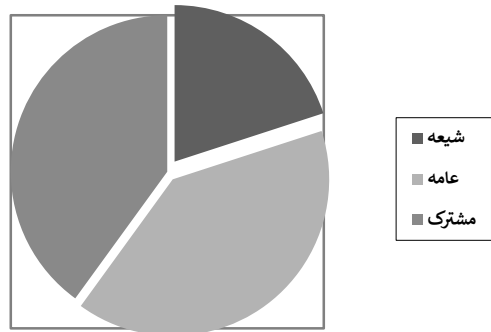
نمودار اول: میزان مشابهات و منفردات

نمودار دوم: میزان مشابهات لفظی و محتوایی

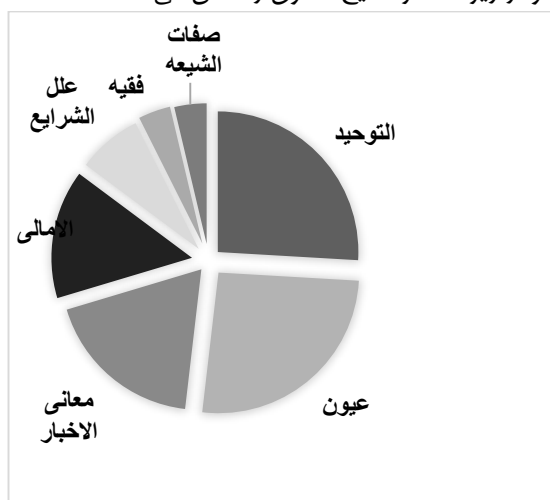

نمودار سوم: میزان مشابهات لفظی در منابع شیعه و عامه

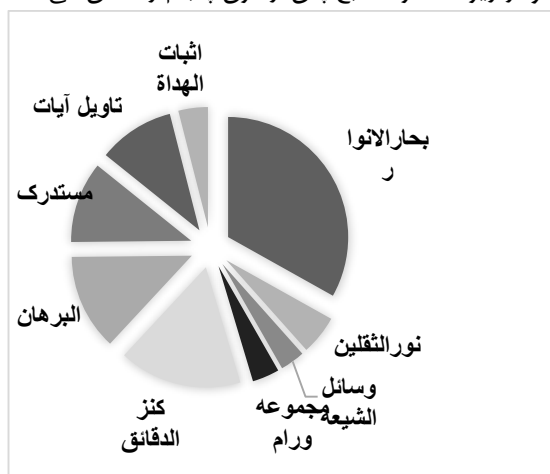

آن چه در فصل سوم وجود دارد، گونه‌شناسی محتوایی روایات منفرد است که به دسته‌های «معجزات»، «بیان مفاهیم و ظاهر آیات» و «سایر منفردات» در قالب سه گفتار تقسیم شده است. نویسنده در فصل چهارم، گزارشی آماری از میزان نقل منابع از این تفسیر، ارائه کرده است. گفتار اول، به منابع پیش از قرن پنجم و گفتار دوم به منابع پس از قرن پنجم اختصاص دارد. این تقسیم، در اعتبارسنجی روایات این تفسیر دخالت دارد. این بخش از تحقیق، نشان می‌دهد که پیش از قرن پنجم تنها شیخ صدوق است که با طریق خود از صد روایت اول تفسیر منسوب نقل کرده است؛ اما اغلب نقل‌ها به پس از قرن پنجم تا منابع متأخر اختصاص دارد. از این میان، منابع قرن یازدهم و پس از آن نقش پُررنگ‌تری دارند.

نمودار زیر عملکرد شیخ صدوق را نشان می‌دهد:

نمودار زیر عملکرد منابع پس از قرن پنجم را نشان می‌دهد:

فصل پنجم به عنوان آخرین فصل به تحلیل مشابّهات و میزان اعتبار منابع حاوی مشابّهات اختصاص دارد. اعتبار منابع بر اساس کتاب منبع فهم حدیث، نوشته سید محمد کاظم طباطبایی تنظیم شده است. نویسنده این کتاب، منابع را به سه دسته «الف»، به معنای معتبر، «ب»، به معنای متوسط و «ج» به معنای ضعیف تقسیم کرده است که هر کدام از این دسته‌ها نیز حاوی مراتبی در درون خود است. نگارنده این سطور به صورت مجزاً به اعتبار منابع حاوی مشابّهات لفظی در تراث شیعی، مشابّهات لفظی در منابع اهل سنت و مشابّهات محتوایی پرداخته است.

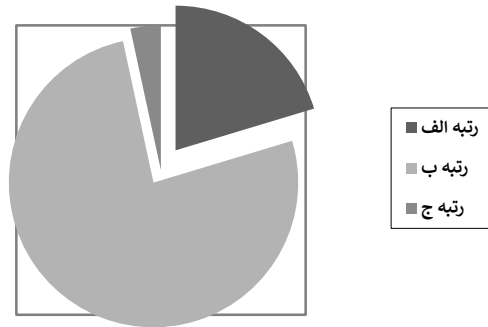
رتبه منابع حاوی مشابه به صورت زیر قابل مشاهده است:

یکم. رتبه منابع حاوی مشابه لفظی در منابع شیعه

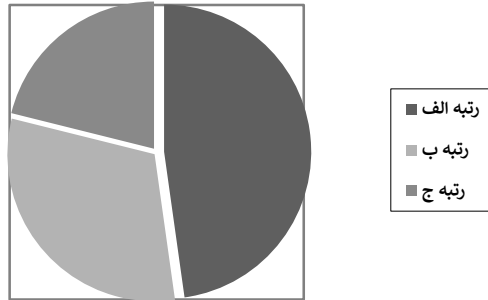
تعداد مشابه	نام کتاب	رتبه	مؤلف	وفات مؤلف
۲	الاختصاص	ب/۵	منسوب به شیخ مفید	۴۱۳
۱	اعلام الوری	ج/۸	طبرسی (فضل بن حسن)	۵۴۸
۴	امالی صدوق	ب/۳	شیخ صدوق	۳۸۱
۶	امالی طوسی	ب/۲	شیخ طوسی	۴۶۰
۱	امالی مفید	ب/۱	شیخ مفید	۴۱۳
۵	بشارة المصطفی	ب/۵	طبری (محمد بن علی)	۵۵۳
۱	بصائر الدرجات	ج/۳	محمد بن الحسن الصفار	۲۹۰
۱	الدعوات	ج/۲	قطب الدین راوندی	۵۷۳
۴	روضه الواعظین	ج/۴	ابن فتال نیشابوری	۵۰۸
۴	عیون اخبار الرضا علیه السلام	الف/۸	شیخ صدوق	۳۸۱
۳	الغارات	ب/۴	ابراهیم بن محمد	۲۸۳
۱	غرر الحکم	ج/۶	تمیمی آمدی	۵۵۰
۱	الغیبة طوسی	الف/۵	شیخ طوسی	۴۶۰
۱	فقه منسوب به امام رضا علیه السلام	ب/۳	منسوب به امام رضا علیه السلام	۲۰۳
۴	الکافی	الف/۱	شیخ کلینی	۳۲۹
۱	مکارم الاخلاق	ب/۴	حسن بن فضل طبرسی	قرن ۶
۵	من لا یحضره الفقیه	الف/۳	شیخ صدوق	۳۸۱
۴	نهج البلاغة	الف/۵	شریف رضی	۴۰۶

۸۴۱	دیلمی	ج/۴	ارشاد القلوب	۱
۹۰۵	کفعمی	ب/۷	مصباح کفعمی	۱
۶۶۴	علی ابن طاووس	ب/۶	مهج الدعوات	۱
۶۹۲	اربلی	ج/۵	کشف الغمّة	۱
۶۰۵	وزّام بن ابی فراس	ج/۲	تنبيه الخواطر و نزهه النواظر	۲
قرن ۴	الحرّانی	ب/۲	تحف العقول	۲
۳۲۰	العیّاشی	ب/۳	تفسیر عیّاشی	۳
قرن ۳	فرات بن ابراهیم	ج/۵	تفسیر فرات کوفی	۶
۳۰۷	علی بن ابراهیم	ب/۳	تفسیر قمی	۴
۳۸۱	شیخ صدوق	الف/۶	توحید صدوق	۱
قرن ۶	محمد بن محمد	ج/۲	جامع الاخبار	۴
۳۸۱	شیخ صدوق	الف/۶	الخصال	۶
۳۶۷	ابن قولویه	ب/۳	کامل الزیارات	۲
۷۶	سلیم بن قیس	ج/۸	کتاب سلیم	۲
قرن ۴	شیخ حرّ عاملی	ج/۲	کفایه الاثر	۱
۳۸۱	شیخ صدوق	الف/۶	کمال الدین	۴
۴۴۹	کراجکی	ب/۴	کنز الفوائد	۱
۴۶۰	ابن شاذان	ج/۲	مئة منقبة من مناقب امیر المؤمنین <small>علیه السلام</small>	۲
۴۶۰	شیخ طوسی	ب/۴	مصباح المتهدّد	۱
۳۸۱	شیخ صدوق	الف/۷	معانی الاخبار	۴
۶۶۴	علی ابن طاووس	ج/۶	اقبال الاعمال	۱
۹۰۵	کفعمی	ب/۷	بلد الامین	۱
قرن ۵	طبری آملی	ب/۵	دلائل الامامة	۱
۵۸۸	طبرسی	ب/۴	الاحتجاج	۱
قرن ۴	ابن اشعث	ب/۴	الجعفریات	۱
۳۶۰	نعمانی	ب/۵	الغیبة نعمانی	۱

دوم. وضعیت اعتبار منابع حاوی مشابه لفظی در منابع اهل سنت

سوم. وضعیت اعتبار منابع حاوی مشابهات محتوایی

در پایان، آن چه به عنوان نتیجه ذکر شده، به صورت زیر است:

- بررسی داده‌ها نشان می‌دهد از بین ۲۹۳ فراز از صد روایت اول تفسیر، ۱۷۳ فراز آن منفرد و ۱۲۰ فراز دارای مشابه می‌باشد. از میان مشابهات، تنها ۳۰ فراز دارای مشابه لفظی و ۹۰ فراز دارای مشابه محتوایی است. از بین ۳۰ فراز دارای مشابه لفظی، شش فراز در منابع شیعه، ۱۲ فراز در منابع اهل سنت و با همین عدد به صورت مشترک در تراث روایی فریقین وجود دارد.
- فرازهای منفرد مشتمل بر بیان معجزات، تبیین ظاهر آیات، داستان‌های متفرقه، احادیث اخلاقی، فقهی و اعتقادی است.

- برخی منابع، روایاتی را از این تفسیر به صورت مستقیم نقل کرده‌اند. این روش تا قرن پنجم، ویژه شیخ صدوق در کتاب‌های الفقیه، معانی الاخبار، عیون اخبار الرضا علیه السلام، علل الشرایع، توحید، صفات الشیعه و الخصال است که همگی از منابع مشهور و معتبر شیعه هستند. پس از او تا دوران متأخر، کتاب‌هایی چون مجموعه ورام، الاحتجاج، تأویل آیات الظاهره، البرهان، نور الثقلین، اثبات

الهداة، وسائل الشیعة، بحار الانوار، کنز الدقائق و مستدرک الوسائل از این روش پیروی کرده‌اند. این منابع بیشتر مربوط به قرن هفتم به بعد هستند.

نکته قابل توجه اینکه شیخ صدوق در مواردی از منفرات روایی تفسیر منسوب در کتاب‌های خود نقل کرده است. این کار موجب نقل این روایات در منابع پس از قرن پنجم با تکیه بر اعتماد شیخ صدوق، شده است.

- از جهت اعتبار منابع، باید گفت از بین ۱۸ فراز مربوط به مشابهات لفظی شیعه (مشترک یا به تنهایی) نه فراز در دسته «الف»، پنج فراز در رتبه «ب» و چهار فراز در رتبه «ج» جای می‌گیرد. همچنین مشابهات محتوایی تفسیر مورد نظر ۹۰ فراز است که ۷۱ فراز، در دسته «الف» و «ب» و مشابه ۱۹ فراز دیگر نیز در منابع گروه «ج» یافت می‌شود.

- در مجموع، می‌توان مدعی شد بخش عمده روایاتی که مورد بررسی قرار گرفته، در دسته منفرات جای می‌گیرند. از بین مشابهات نیز درصد بالایی از سنخ تشابه محتوایی است. همچنین مشابهات لفظی، درصد کمتری از روایات را شامل می‌شوند که برخی از آنها در هیچ مصدر شیعی یافت نمی‌شود؛ بلکه عیناً در منابع اهل سنت وجود دارند. این نوع از مشابهات، از جهت اعتبار بیشتر در منابع دسته «الف» جای دارند و سپس به ترتیب در منابع رتبه «ب» و «ج» جای می‌گیرند.

- از میان ۲۴ فراز از منابع عامه که در بر دارنده مشابهات لفظی روایات تفسیر مورد بحث می‌باشند، ۱۳ فراز در منابع رتبه «الف»، هشت روایت در منابع رتبه «ب» و سه روایت نیز در منابع رتبه «ج» قرار دارند.